

ПРАКТИКА
ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ
ЗА СТАТТЕЮ 4 КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ
ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД

Заборона рабства, примусової праці [*і торгівлі людьми*]

Київ
2020

Касько В. В.

**ПРАКТИКА
ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ
ЗА СТАТТЕЮ 4 КОНВЕНЦІЇ
ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ
І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД**

Заборона рабства, примусової праці [*і торгівлі людьми*]

Київ
Видавництво «ФЕНІКС»
2020

УДК 341.645:342.7](4:477)

Автор:

Віталій Вікторович КАСЬКО, експерт МОМ.

Загальна редакція:

Оксана Гаврилівна ГОРБУНОВА, старший спеціаліст Програми протидії торгівлі людьми Представництва МОМ в Україні.

Касько В. В.

К28 Практика Європейського суду з прав людини за статтею 4 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. — Київ. : Видавництво «Фенікс», 2020. — 48 с.
ISBN 978-966-136-750-9

Видання рекомендоване для практичних працівників правоохоронних органів та суддів, які у своїй роботі займаються питаннями протидії торгівлі людьми і зобов'язані за українським законодавством застосовувати Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику Європейського суду з прав людини як джерело права, яке має пріоритет над нормами національного законодавства.

УДК 341.645:342.7](4:477)

ISBN 978-966-136-750-9

© Касько В. В., 2020

© Міжнародна організація з міграції,
Представництво в Україні, 2020

*Публікацію підготовлено в рамках
Регіональної програми протидії торгівлі людьми — Фаза II
за фінансової підтримки Міністерства закордонних справ
Королівства Норвегія.*

*Усі права захищено. Жодну частину цієї публікації не можна відтворити
або переробити у будь-якому вигляді та будь-яким способом, зокрема,
електронним, механічним, фотокопіюванням та іншим
без попередньої письмової згоди Міжнародної організації з міграції.*

*Думки, висновки та рекомендації, висловлені в публікації, належать авторам і не обов'язково
збігаються з поглядами Представництва Міжнародної організації з міграції в Україні
та Міністерства закордонних справ Королівства Норвегія.*

Norwegian Ministry
of Foreign Affairs

Міністерство
закордонних справ
Королівства Норвегія

Міжнародна
організація з міграції

ЗМІСТ

Вступне слово	5
I. Статистика та обсяг дослідження	6
II. Загальні положення	9
III. Рабство і підневільний стан	12
IV. Примусова/обов'язкова праця	15
V. Торгівля людьми	18
VI. Позитивні зобов'язання	21
VII. Обов'язок запровадити належну нормативну базу і адміністративну практику	24
VIII. Обов'язок щодо захисту жертв	27
IX. Обов'язок щодо ефективного розслідування та критерії ефективності	33
X. Межі дії процедурного обов'язку щодо ефективного розслідування	36
XI. Повнота розслідування	38
XII. Невідкладність початку і швидкість розслідування	41
XIII. Залучення потерпілої особи до процесу розслідування	44
Перелік цитованих справ	47

Вступне слово

Шановні читачі,

Ми раді представити вашій увазі короткий огляд практики Європейського суду з прав людини щодо застосування статті 4 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (заборона рабства і примусової праці) в контексті протидії саме торгівлі людьми, яка також підпадає під дію зазначеного положення Конвенції.

Огляд охоплює 12 рішень Страсбурзького суду по суті у справах за статтею 4 Конвенції, які ухвалювались у період від 2005 до 2019 року та висвітлюють підходи Суду до розгляду характеру права, гарантованого цією статтею Конвенції, термінології та сфери її застосування, позитивних зобов'язань Держав-учасниць Конвенції стосовно протидії торгівлі людьми, зокрема обов'язку здійснювати захист потерпілих та забезпечувати ефективне розслідування злочину торгівлі людьми.

Видання призначене насамперед для працівників правоохоронних органів та суддів, які у своїй роботі можуть стикатися з питаннями протидії торгівлі людьми і зобов'язані за українськими законами застосовувати Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику Європейського суду з прав людини як джерело права, яке має пріоритет над нормами національного законодавства.

Представництво МОМ в Україні висловлює щирю подяку авторові, який наполегливо працював над цією публікацією, і сподівається, що це видання стане в нагоді як практикам, так і науковцям, що займаються дослідженням проблематики торгівлі людьми, та сприятиме імплементації в українській правозастосовній практиці підходів Європейського суду з прав людини до розслідування злочинів торгівлі людьми з метою абсолютного припинення торгівлі людьми та ефективного захисту потерпілих від цього серйозного злочину.

Представництво МОМ в Україні

I. Статистика та обсяг дослідження

Практика Європейського суду з прав людини (надалі також — «Суд») за статтею 4 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (надалі також — «Конвенція») є не дуже поширеною порівняно з практикою щодо застосування інших статей Конвенції¹.

Наприклад, за офіційною статистикою Суду, що охоплює період 1959–2019 років, випадків, коли б за рішенням Суду щодо Держави-учасниці Конвенції було констатовано хоча б одне порушення статті 4 Конвенції, налічується лише 10. Для порівняння: випадків порушення статті 2 Конвенції (право на життя) за цей самий період встановлено 547, випадків порушення обов'язку щодо ефективного розслідування смерті людини — 816².

Водночас перше рішення, яке стосувалося питання торгівлі людьми в сучасному розумінні, було прийняте Судом лише 2005 року³. Відтоді практика Суду за статтею 4 Конвенції поступово розвивається з урахуванням новітніх міжнародних інструментів у сфері протидії торгівлі людьми, таких як Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 року і Протоколи до неї та Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми 2005 року.

Загалом дотепер Судом винесено лише 12 рішень по суті за статтею 4 Конвенції в контексті протидії саме торгівлі людьми⁴, одне з яких 03.12.2018 року було передано на розгляд Великої Палати Суду і не набуло чинності⁵. Однак, з огляду на невеликий обсяг практики Суду з досліджуваної проблематики та важливість висновків Суду, наведених у цьому рішенні, воно також згадується у даному огляді практики ЄСПЛ. Привертає до себе увагу

¹ *Rantsev v. Cyprus and Russia*, no. 25965/04, 7 January 2010, § 279.

² [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_violation_1959_2019_ENG.pdf.

³ *Siliadin v. France*, no. 73316/01, 26 July 2005.

⁴ Дані станом на 1 червня 2020 року.

⁵ *S.M. v. Croatia*, no. 60561/14, 19 July 2018.

той факт, що 10 із 12 рішень цієї категорії були прийняті Судом за останні 8 років (у період від 2012 до 2019 року).

З 12 вищезгаданих справ, що розглядались Судом, 4 стосувались Греції, 2 — Франції, по одній — Сполученого Королівства, Туреччини, Австрії, Хорватії, Росії та Кіпру, Італії та Болгарії. Дані про ці 12 рішень у розрізі країн-учасниць Конвенції узагальнені у таблиці нижче.

Країна Ради Європи	Кількість рішень	Заявник(и)	Рік	Результат рішення
Франція	2	Siliadin	2005	порушення
		C.N. and V.	2012	порушення (щодо однієї заяви)
Кіпр і Росія	1	Rantsev	2010	порушення
Італія і Болгарія	1	M. and Others	2012	скарга явно необґрунтована
Сполучене Королівство	1	C.N.	2012	порушення
Греція	4	Chitos	2015	порушення
		L.E.	2016	порушення
		Chowdury and Others	2017	порушення
		T.I. and Others	2019	порушення
Австрія	1	J. and Others	2017	немає порушення
Туреччина	1	Tibet Menteş and Others	2017	скарга явно необґрунтована
Хорватія	1	S.M.	2018	порушення (не набуло чинності)

Цим оглядом не охоплюються рішення Європейського суду з прав людини за статтею 4 Конвенції, що стосувалися розгляду **скарг ув'язнених** на обов'язок працювати як частину виконання призначеного їм судом покарання (справа *Stummer v. Austria, no. 37452/02, 7 July 2011* (нерозповсюдження на працюючих ув'язнених системи пенсій за віком — немає порушення) та справа *Meier v. Switzerland, no. 10109/14, 9 February 2016* (обов'язок ув'язненого працювати після досягнення пенсійного віку і застосування санкцій за його порушення, немає порушення)), а також **скарг адвокатів** на виконання певних, визначених законом, обов'язків без оплати чи без згоди (справа *Van der Musselle v. Belgium, no. 8919/80, 23 November 1983*, та справа *Graziani-Weiss v. Austria, no. 31950/06, 18 October 2011* — немає порушення в обох випадках).

II. Загальні положення

Стаття 4 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року є одним із ключових положень цього міжнародного договору. Згідно зі статтею 4 Конвенції («Заборона рабства і примусової праці»):

1. Нікого не можна тримати в **рабстві** або в **підневільному стані**.
2. Ніхто не може бути присилуваний виконувати **примусову чи обов'язкову працю**.
3. Для цілей цієї статті значення терміна «примусова чи обов'язкова праця» не поширюється:
 - a) на будь-яку роботу, виконання якої зазвичай вимагається під час призначеного згідно з положеннями статті 5 цієї Конвенції тримання в умовах позбавлення свободи або під час умовного звільнення;
 - b) на будь-яку службу військового характеру або — у випадку, коли особа відмовляється від неї з мотивів особистих переконань у країнах, де така відмова визнається, — службу, яка вимагається замість обов'язкової військової служби;
 - c) на будь-яку службу, що вимагається у випадку надзвичайної ситуації або стихійного лиха, яке загрожує життю чи благополуччю суспільства;
 - d) на будь-яку роботу чи службу, яка є частиною звичайних громадянських обов'язків.

Стаття 4 Конвенції закріплює абсолютне право, тобто право, що не допускає жодних відступів чи винятків з нього. Так, пункт 1 статті 15 Конвенції передбачає, що під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, Договірні сторони можуть за певних умов відступати

від своїх конвенційних зобов'язань. Проте пункт 2 статті 15 Конвенції зазначає, що дія цієї норми не поширюється на статтю 4 Конвенції. Отже, заборона рабства і примусової праці має абсолютний характер і поряд з правом на життя та заборонаю катування підпадає під особливо ретельний контроль з боку Суду. Як неодноразово зазначав Суд у своїх рішеннях, разом зі статтями 2 і 3 стаття 4 Конвенції закріплює одну з основних цінностей демократичних Держав, які входять до складу Ради Європи. На відміну від більшості матеріально-правових положень Конвенції стаття 4 не передбачає жодних винятків, і жодних відступів від цієї статті не допускається за пунктом 2 статті 15, навіть під час війни чи іншої суспільної небезпеки, за якої життя нації перебуває під загрозою⁶.

Предмет регулювання і мета Конвенції як інструменту захисту конкретних людей і особистих прав людини вимагають такого тлумачення та застосування її положень, яке забезпечувало б реальність та ефективність її гарантій⁷. Інакше кажучи, дія заборони статті 4 Конвенції має бути забезпечена відповідною Державою-учасницею Конвенції в межах її юрисдикції, щоби відповідне право було реальним та ефективним на практиці, а не теоретичним чи ілюзорним.

У цьому контексті суддям та іншим суб'єктам правозастосування в Україні слід пам'ятати, що перелічені у розділі 1 цього огляду рішення Європейського суду з прав людини (крім рішення у справі *S.M. v. Croatia*, яке не набуло чинності) мають застосовуватись ними на практиці як джерело права (стаття 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р., стаття 19 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 р., статті 8, 9 КПК України тощо).

Стаття 4 Конвенції забороняє три форми поведінки: 1) тримати когось в рабстві, 2) тримати когось в підневільному стані та 3) присилувати виконувати примусову чи обов'язкову роботу. Перша форма забороненого

⁶ *Siliadin v. France*, no. 73316/01, 26 July 2005, § 112; *Rantsev v. Cyprus and Russia*, no. 25965/04, 7 January 2010, § 283; *S.M. v. Croatia*, no. 60561/14, 19 July 2018, § 55.

⁷ *M. and Others v. Italy and Bulgaria*, no. 40020/03, 31 July 2012, § 148; *Rantsev v. Cyprus and Russia*, no. 25965/04, 7 January 2010, § 275.

статтею 4 поводження — рабство — є найбільш серйозною, далі за серйозністю йде підневільний стан і нарешті — примусова чи обов'язкова праця.

Слід мати на увазі, що Європейський суд з прав людини тлумачить Конвенцію як живий інструмент і робить це у світлі умов сьогодення і завжди на користь посилення захисту прав людини. Тому певні дії, які могли кваліфікуватись Судом, наприклад, як примусова праця у минулому, можуть у подальшому, з урахуванням цього принципу тлумачення, вже бути кваліфіковані як тримання у підневільному стані, або ж раніше кваліфіковані як тримання у підневільному стані — як рабство.

Так, у своєму рішенні у справі *Siliadin v. France* Суд зазначив, що при визначенні того, чи застосовувалось заборонене статтею 4 Конвенції поводження до заявниці і в якій саме формі, слід зважати на особливості Конвенції, а також на те, що вона є живим інструментом, який має тлумачитись у світлі сьогодення, і що дедалі вищі стандарти у сфері захисту прав людини і основоположних свобод відповідно і неминуче вимагають більшої твердості в оцінках порушень основних цінностей демократичних суспільств⁸.

Нижче розглянемо, як ці три форми забороненого статтею 4 Конвенції поводження тлумачить Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях.

⁸ *Siliadin v. France*, no. 73316/01, 26 July 2005, § 121.

III. Рабство і підневільний стан

При визначенні поняття «рабство» Суд посилається на класичне визначення рабства, наведене в Конвенції ООН про рабство 1926 року, відповідно до якого **«рабство — це стан чи становище особи, до якої застосовуються всі атрибути права власності чи деякі з них»**. Це визначення по суті відповідає «класичному» значенню рабства в тому вигляді, як воно практикувалося століттями. Згідно з цим класичним визначенням, **«ознакою рабства є здійснюване щодо людини справжнє право власності та зведення її статусу до статусу речі»**⁹.

Наприклад, у своєму рішенні у справі *Siliadin v. France* Суд зазначив, що, хоча заявниця була, безумовно, позбавлена особистої автономії, докази не свідчили про те, що її тримали у рабстві у звичному сенсі; інакше кажучи, що пан і пані Б. мали справжнє право легально володіти нею, зводячи, таким чином, її статус до «предмету»¹⁰.

Тримання особи в підневільному стані, яке є ще однією дією, прямо забороненою статтею 4 Конвенції, становить **«особливо серйозну форму відмови у свободі»**¹¹. Поняття «підневільний стан» Суд визначає у своїх рішеннях як **«обов'язок надавати свої послуги іншим під примусом, який має пов'язуватися з концепцією рабства, описаною вище»**¹². Беручи до уваги Додаткову конвенцію про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства, 1956 року, **крім обов'язку надавати певні послуги іншій особі, поняття підневільного стану охоплює обов'язок «покріпаченого» жити в межах володінь іншої особи і неможли-**

⁹ *M. and Others v. Italy and Bulgaria*, no. 40020/03, 31 July 2012, § 149; *Siliadin v. France*, no. 73316/01, 26 July 2005, § 122; *Rantsev v. Cyprus and Russia*, no. 25965/04, 7 January 2010, § 276.

¹⁰ *Siliadin v. France*, no. 73316/01, 26 July 2005, § 122.

¹¹ Там само, § 123.

¹² *M. and Others v. Italy and Bulgaria*, no. 40020/03, 31 July 2012, § 149; *Siliadin v. France*, no. 73316/01, 26 July 2005, § 124; *Rantsev v. Cyprus and Russia*, no. 25965/04, 7 January 2010, § 276.

вість змінити свій статус¹³. На основі описаних вище критеріїв Суд зазначає, що **підневільний стан відповідає особливому виду примусової чи обов'язкової праці або, інакше кажучи, примусовій чи обов'язковій праці «за обтяжуючих обставин»**. По суті принципова відмінність підневільного стану та примусової чи обов'язкової праці у значенні статті 4 Конвенції полягає у відчутті жертви, що її стан є постійним і що ситуація навряд чи зміниться. Достатньо, щоб це відчуття базувалося на згаданих вище об'єктивних критеріях або було викликане чи підтримуване відповідальними за ситуацію¹⁴.

У згаданій вище справі *Siliadin v. France* заявниця прибула до Франції з Того у віці п'ятнадцяти років і семи місяців з особою, яка домовилася з її батьком про те, що дівчина працюватиме доки не відкупить свій авіаквиток, що її імміграційний статус буде врегульовано і що вона ходитиме до школи. Насправді заявниця працювала на цю особу протягом кількох місяців, перш ніж її було «позичено» панові та пані Б. Свідчення вказували на те, що вона працювала в їхньому помешканні без відпочинку близько п'ятнадцяти годин на день, без вихідних впродовж кількох років, ніколи не отримуючи платні, не ходила до школи, проживала в їхньому помешканні та спала в дитячій кімнаті, не мала посвідчення особи, її імміграційний статус не було врегульовано. Оцінивши всі ці факти у сукупності, Європейський суд зазначив, що крім того, що заявниця мала виконувати примусову працю, ця праця тривала майже п'ятнадцять годин на день, сім днів на тиждень. Її привіз до Франції родич батька і вона не обирала, чи працювати на пана і пані Б. Як неповнолітня, вона не мала коштів і була уразливою та ізольованою, а також не мала інших засобів для існування, окрім тих, що були в будинку пана і пані Б., де вона мешкала в дитячій спальній кімнаті, оскільки іншого помешкання їй надано не було. Вона повністю перебувала під владою пана і пані Б., оскільки документи в неї відібрали, щоб, як було обіцяно, врегулювати її імміграційний статус, але цього так і не сталося і заявниця боялася арешту поліцією. Їй було суворо заборонено полишати будинок, окрім супроводження дітей до школи та на інші заняття. Отже, вона не мала свободи пересування і вільного часу. Оскільки її не віддали до

¹³ *C.N. and V. v. France*, no. 67724/09, 11 October 2012, § 90.

¹⁴ Там само, § 91.

школи, незважаючи на обіцяне її батькові, заявниця не могла сподіватися, що її ситуація може покращитися, і була повністю залежною від пана і пані Б. За таких обставин Суд зробив висновок, що заявниця, яка на той час була неповнолітньою, утримувалась у підневільному стані у розумінні статті 4 Конвенції¹⁵.

В іншій справі (*C.N. and V. v. France*) перша заявниця була переконана в тому, що її адміністративний статус у Франції залежав від проживання з паном і пані М. і що вона не могла звільнитися від перебування в них, не потрапивши у нелегальне становище. Це відчуття посилювалося через деякі інциденти, зокрема її госпіталізацію під ім'ям однієї з її двоюрідних сестер. Крім того, заявниця не відвідувала школу (Суд не взяв до уваги її відмову щодо вступу до школи через її неповнолітній вік) і не отримала підготовки, яка могла б дати їй надію на те, що вона коли-небудь знайде оплачувану роботу за межами будинку пана і пані М. Позбавлена вихідних і дозвілля, вона не мала можливості зустрітися з людьми поза будинком, до яких могла би звернутися по допомогу. Суд вирішив, що перша заявниця мала відчуття, що її становище — необхідність виконувати примусову чи обов'язкову працю в будинку пана і пані М. — було постійним і не могло змінитися, особливо тому, що воно тривало впродовж чотирьох років, коли вона була ще неповнолітньою, і тривало після досягнення нею повноліття. Отже, Суд вирішив, що перша заявниця фактично утримувалася паном і пані М. у підневільному стані¹⁶.

Суд дав іншу оцінку ситуації щодо другої заявниці у цій самій справі. На відміну від своєї старшої сестри вона відвідувала школу, її діяльність не обмежувалася будинком пана і пані М. Вона мала змогу вивчати французьку мову, про що свідчили її хороші оцінки в школі. Вона була менш ізольована, ніж її сестра, тому змогла сповістити шкільну медсестру про свою ситуацію. Нарешті, вона мала час на виконання домашніх завдань після повернення додому зі школи. Тому Суд вирішив, що друга заявниця не утримувалася паном і пані М. у підневільному стані¹⁷.

¹⁵ *Siliadin v. France*, no. 73316/01, 26 July 2005, §§ 126–129.

¹⁶ *C.N. and V. v. France*, no. 67724/09, 11 October 2012, § 92.

¹⁷ Там само, § 93.

IV. Примусова/обов'язкова праця

При визначенні поняття «примусова чи обов'язкова праця» Суд у своїх рішеннях керується тим, що у цьому словосполученні перший прикметник стосується фізичного чи психічного примусу¹⁸, тоді як другий прикметник не може стосуватися жодної форми законного примусу чи юридичного зобов'язання¹⁹. Наприклад, робота, що має бути виконана на підставі вільно укладеної угоди, не може розглядатися як така, що підпадає під дію статті 4, лише тому, що одна зі сторін угоди зобов'язалась виконати роботу на користь іншої під загрозою санкцій у випадку порушення контракту. Натомість під цим визначенням мається на увазі робота, яка **«виконується ... під загрозою будь-якого покарання»**, і, крім того, всупереч волі відповідної особи, яка не брала на себе це зобов'язання цілком добровільно, тобто, іншими словами, робота, яку відповідна особа не запропонувала виконати добровільно²⁰.

З іншого боку, у разі якщо послуга, яку необхідно надати для отримання певної професії, є тугарем настільки надмірним або непропорційним порівняно з перевагами виконання цієї професії в майбутньому, що зацікавлену особу не можна вважати такою, яка «цілком добровільно» взялася її виконувати, то ця послуга, якої вимагають, підпадає під дію заборони обов'язкової праці²¹.

Наприклад, у справі *Chitos v. Greece* Суд знайшов порушення пункту 2 статті 4 Конвенції, оскільки покладений на заявника законодавством Греції обов'язок або відслужити ще понад 9 років, або відкупити цей строк за значну грошову суму (109 527 EUR), визначену податковим органом попри триваючий судовий спір і призупинення судом рішення щодо суми відкупу,

¹⁸ *Rantsev v. Cyprus and Russia*, no. 25965/04, 7 January 2010, § 276; *Siliadin v. France*, no. 73316/01, 26 July 2005, § 117; *M. and Others v. Italy and Bulgaria*, no. 40020/03, 31 July 2012, § 149.

¹⁹ *Tibet Menteş and Others v. Turkey*, nos. 57818/10, 57822/10, 57825/10, 57827/10, 57829/10, 24 October 2017, § 67.

²⁰ *Chitos v. Greece*, no. 51637/12, 04 June 2015, § 79; *Chowdury and Others v. Greece*, no. 21884/15, 30 March 2017, § 90; *Tibet Menteş and Others v. Turkey*, nos. 57818/10, 57822/10, 57825/10, 57827/10, 57829/10, 24 October 2017, § 67.

²¹ *Chitos v. Greece*, no. 51637/12, 04 June 2015, § 97.

та нарахування штрафних санкцій і пені за прострочення сплати становив непропорційний тягар і був визнаний судом порушенням пункту 2 статті 4 Конвенції²².

Водночас не будь-яка «праця», виконання якої вимагають від особи під загрозою певного «покарання», є «примусовою чи обов'язковою працею» у сенсі пункту 2 статті 4 Конвенції. Для того щоб визначити, чи падає певна робота під сферу дії пункту 2 статті 4 Конвенції, слід оцінювати, зокрема, характер і обсяг цієї діяльності. Зазначені критерії дозволяють відрізнити «примусову працю» від праці, яку можна обґрунтовано вимагати на основі сімейної допомоги або співжиття²³.

Вжите у статті 4 Конвенції поняття «покарання» слід розуміти в широкому сенсі, що підтверджується використанням терміну «будь-яке покарання». Покарання може доходити до фізичного насильства чи примусу, але може набувати й витонченіших форм психологічного характеру, як-то погрози видати жертву поліції чи міграційним органам, якщо її трудовий статус є незаконним²⁴.

Наприклад, у справі *C.N. and V. v. France* Суд зазначив, що пані М. регулярно погрожувала вислати заявницю до Бурунді, що для першої заявниці асоціювалося зі смертю та покиданням молодших сестер. За твердженнями першої заявниці, вона виконувала роботу, яка вимагалась від неї, під загрозою вислання до країни походження. Отже, вона розглядала вислання до Бурунді як покарання, а загрозу вислання як «загрозу» страти. Як наслідок, перша заявниця була залучена паном і пані М. до «примусової і обов'язкової праці» у значенні пункту 2 статті 4 Конвенції²⁵.

У рішенні *Siliadin v. France* Суд зазначив, що, хоча заявниці і не погрожували «покаранням», залишається той факт, що вона була в еквівалентній ситуації з огляду на серйозність, з якою сприймалася загроза. Вона була дівчиною-підлітком у чужій країні, незаконно перебувала на території Франції і боялася арешту поліції. Справді, пан і пані Б. жили цей страх і примушу-

²² *Chitos v. Greece*, no. 51637/12, 04 June 2015, § 109.

²³ *Chowdury and Others v. Greece*, no. 21884/15, 30 March 2017, § 91.

²⁴ *Tibet Menteş and Others v. Turkey*, nos. 57818/10, 57822/10, 57825/10, 57827/10, 57829/10, 24 October 2017, § 67.

²⁵ *C.N. and V. v. France*, no. 67724/09, 11 October 2012, §§ 78–79.

вали заявницю вірити, що її статус буде врегульовано. З огляду на це, Суд визнав, що критерій **«виконання роботи під загрозою певного покарання»** мав місце, особливо зважаючи на те, що на відповідний момент заявниця була неповнолітньою (цей факт Суд підкреслив окремо)²⁶.

Водночас, у справі *Tibet Menteş and Others v. Turkey* Суд відзначив, що заявники добровільно взялися за роботу в магазинах Duty Free аеропорту Ізмір, включаючи домовленість про цикли роботи та відпочинку на робочому місці (безперервно 24 години роботи і 24 години відпочинку протягом літніх місяців). За відсутності ознак фізичного чи психічного примусу відносно заявників з боку роботодавця сама можливість того, що заявники могли бути покарані шляхом звільнення, якщо б вони відмовились працювати згідно з оскаржуваною домовленістю, не становило загрози покарання у значенні статті 4 Конвенції²⁷.

Стосовно аргументу щодо **«попередньої згоди заявника»** Суд дійшов висновку, що йому має надаватися **«відносна вага»**, яка залежатиме від оцінки усіх обставин справи²⁸. Відповідно, попередньої згоди потерпілого недостатньо для того, аби виключити характеристику праці як примусової. Отже, якщо роботодавець зловживає владою чи використовує вразливість своїх працівників для того, щоб експлуатувати їх, це означає, що працівники не виконують цю роботу добровільно²⁹. Наприклад, у справі *Chowdury and Others v. Greece* Суд зазначив, що заявники почали працювати тоді, коли перебували в ситуації вразливості як нелегальні мігранти без ресурсів і ризикували бути заарештованими, затриманими та депортованими. Заявники, мабуть, розуміли, що якщо вони припинять працювати, то ніколи не отримають заборговану їм заробітну плату, сума якої постійно зростала з плином часу. Навіть якщо припустити, що заявники під час найму на роботу добровільно запропонували свої послуги й вірили, що вони отримають свою заробітну плату, згодом ситуація змінилася внаслідок поведінки їхніх роботодавців³⁰.

²⁶ *Siliadin v. France*, no. 73316/01, 26 July 2005, § 118.

²⁷ *Tibet Menteş and Others v. Turkey*, nos. 57818/10, 57822/10, 57825/10, 57827/10, 57829/10, 24 October 2017, § 68.

²⁸ *Chowdury and Others v. Greece*, no. 21884/15, 30 March 2017, § 96.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само, § 97.

V. Торгівля людьми

Якщо уважно прочитати текст статті 4 Конвенції, то жоден з її пунктів не має звичного нам терміну «торгівля людьми». Проте Конвенція є живим інструментом, який тлумачиться Судом у світлі умов сьогодення. Саме принцип динамічного тлумачення Конвенції дозволив Суду 2010 року дійти висновку щодо того, що торгівля людьми в сучасному розумінні підпадає під заборону статті 4 Конвенції.

Так, у своєму рішенні у справі *Rantsev v. Cyprus and Russia* Європейський суд з прав людини зазначив, що не може бути жодного сумніву в тому, що торгівля людьми загрожує людській гідності і основним свободам її жертв і що її не можна вважати сумісною з демократичним суспільством і цінностями, проголошеними в Конвенції. З огляду на свій обов'язок тлумачити Конвенцію у світлі сучасних умов, Суд не вважає за необхідне визначати, чи мало поводження, про яке йдеться у скарзі заявника, ознаки «рабства», «підневільного стану» чи «примусової та обов'язкової праці». Натомість Суд доходить висновку, що **торгівля людьми як така**, у значенні пункту «а» статті 3 Палермського протоколу та пункту «а» статті 4 Конвенції про заходи щодо протидії торгівлі людьми, **підпадає під дію статті 4 Конвенції**³¹.

У деяких подальших своїх рішеннях Суд намагався пов'язати термінологію статті 4 Конвенції і сучасне розуміння форм експлуатації, найхарактерніших для торгівлі людьми, зокрема, трудової та сексуальної експлуатації. Так, у рішенні у справі *Chowdury and Others v. Greece* Суд визнав, що «трудова експлуатація є однією з форм експлуатації, яка охоплюється визначенням торгівлі людьми, і це підкреслює внутрішній зв'язок між примусовою чи обов'язковою працею і торгівлею людьми»³². Роком пізніше, у рішенні у справі *S.M. v. Croatia* Суд зазначив, що «торгівля людьми як така, а також експлуатація проституції у розумінні статті 3(а) Палермського протоколу, статті 4(а) Конвенції про заходи щодо протидії торгівлі

³¹ *Rantsev v. Cyprus and Russia*, no. 25965/04, 7 January 2010, §279, § 282.

³² *Chowdury and Others v. Greece*, no. 21884/15, 30 March 2017, § 93.

людьми, статті 1 Конвенції про боротьбу з торгівлею людьми і експлуатацією проституції третіми особами, охоплюється сферою дії статті 4 [Конвенції]»³³.

У рішенні у справі *Rantsev v. Cyprus and Russia* Суд зазначив, що торгівля людьми, за своїм характером та метою експлуатації, ґрунтується на здійсненні атрибутів права власності. Торгівці поводяться з людьми, як з товаром, який купляється, продається і залучається до примусової праці, часто за мізерну платню або взагалі без неї, як правило, в секс-індустрії, хоча це може мати місце і в інших сферах. До того ж, за діяльністю жертв торгівлі людьми здійснюється безпосередній нагляд, а свобода їх пересування часто обмежується. У контексті торгівлі людьми має місце застосування насильства і погроз до жертв, які живуть і працюють у незадовільних умовах. У зауваженнях організації «Інтерайтс» і в пояснювальній записці до Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми це явище охарактеризовано як сучасна форма загальносвітової работоргівлі на кшталт тієї, що існувала в давньому минулому³⁴.

Отже, як впливає з практики Суду, для торгівлі людьми властиві такі елементи:

- поводження з людиною, як з товаром, який купляється і продається;
- залучення до примусової праці;
- мізерна оплата праці або взагалі її відсутність;
- пильний нагляд за людиною;
- обмеження пересування;
- застосування насильства та/або погрози його застосування;
- незадовільні умови життя та праці.

Усі ці елементи є наскрізними для категорій «рабство», «підневільний стан» та «примусова праця»³⁵.

³³ *S.M. v. Croatia*, no. 60561/14, 19 July 2018, § 54.

³⁴ *Rantsev v. Cyprus and Russia*, no. 25965/04, 7 January 2010, § 281.

³⁵ *S.M. v. Croatia*, no. 60561/14, 19 July 2018, § 56.

На думку Європейського суду з прав людини, спектр гарантій, передбачених в національному законодавстві, має бути достатнім для того, щоб забезпечити практичний і ефективний захист прав як потерпілих, так і потенційних потерпілих від торгівлі людьми осіб. Тому, крім впровадження кримінально-правових заходів з покарання торгівців людьми, стаття 4 Конвенції вимагає від Договірних сторін впроваджувати адекватні заходи з регулювання діяльності фірм, які часто використовуються як прикриття для торгівлі людьми. Більш того, імміграційне законодавство Держави має містити такі положення, які б забезпечували вирішення проблем, пов'язаних із заохоченням та сприянням торгівлі людьми і терпимістю до неї³⁶. З метою виконання цих вимог Договірні сторони мають виконувати свої позитивні зобов'язання за статтею 4 Конвенції, про що детальніше йтиметься далі у цьому огляді.

³⁶ *Rantsev v. Cyprus and Russia*, no. 25965/04, 7 January 2010, § 284.

VI. Позитивні зобов'язання

Стаття 4 Конвенції сформульована як негативне зобов'язання утримуватись від дій, що можуть бути кваліфіковані як утримання у рабстві, підневільному стані або залучення особи до примусової чи обов'язкової праці. Проте Конвенція покликана надавати не теоретичний чи ілюзорний, а реальний та ефективний захист. Для забезпечення реальної протидії торгівлі людьми, забороненої статтею 4 Конвенції, не завжди достатньо лише утримання від певних дій з боку Держави чи її органів/агентів. У деяких випадках від неї вимагається вжиття активних дій з метою забезпечення цієї вкрай важливої для сучасних демократій заборони. Такий обов'язок вживати активних заходів для забезпечення прав, гарантованих Конвенцією, дістав свій вияв у юриспруденції Суду через доктрину позитивних зобов'язань Держав-учасниць Конвенції.

Незважаючи на те, що позитивні зобов'язання не проглядаються із самого лише тексту статті 4 Конвенції, Суд виводить їх із поєднання статей 4 та 1 Конвенції. Остання передбачає, що Договірні сторони **беруть на себе зобов'язання гарантувати** кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, **права і свободи, визначені Конвенцією**.

На думку Суду, обмеження зобов'язань за статтею 4 Конвенції лише прямою дією державних органів не відповідало б міжнародним актам, насамперед тим, які стосуються цього питання, і робило б виконання зобов'язань за статтею 4 Конвенції неефективним. Отже, з цього положення можна зробити однозначний висновок, що органи влади Держави, так само як і у випадку, наприклад, статті 3 Конвенції, мають окремі позитивні зобов'язання: впроваджувати положення кримінального права, які б передбачали покарання за дії, перелічені у статті 4 Конвенції, і належним чином застосовувати ці положення на практиці³⁷.

У рішенні у справі *J. and Others v. Austria* Суд дійшов висновку, що Держава може бути притягнута до відповідальності за статтею 4 Конвенції не лише за свої прямі дії, а й за нездатність ефективно захистити жертв раб-

³⁷ *Siliadin v. France*, no. 73316/01, 26 July 2005, § 89.

ства, підневільного стану, примусової чи обов'язкової праці [читай також — торгівлі людьми], з огляду на свої позитивні зобов'язання, і за нездатність провести ефективне розслідування. Звідси випливає, що Держави також зобов'язані забезпечити **законодавчу та адміністративну основу для заборони й покарання торгівлі людьми**, а також вжити заходів для захисту жертв, щоби забезпечити комплексний підхід до цього питання, як того вимагають Палермський протокол і Конвенція про заходи щодо протидії торгівлі людьми. До того ж, Держави повинні забезпечити **відповідну підготовку працівників правоохоронних та імміграційних органів**³⁸.

Загалом з рішень Суду, які є предметом даного огляду, чітко випливає, що стаття 4 Конвенції покладає на Держави такі позитивні зобов'язання:

- запровадити належну нормативно-правову та адміністративну базу для заборони торгівлі людьми та покарання за неї;
- вжити заходів для запобігання торгівлі людьми та захисту прав жертв;
- забезпечити належну підготовку працівників своїх правоохоронних та імміграційних органів в контексті протидії торгівлі людьми;
- забезпечити ефективне розслідування у випадку підозри, що гарантовані статтею 4 Конвенції права були порушені;
- забезпечити ефективний судовий розгляд, який, утім, не є абсолютним зобов'язанням щодо винесення конкретного вироку³⁹.

У рішенні у справі *Rantsev v. Cyprus and Russia* Суд зауважив, що з метою виконання своїх зобов'язань за статтею 4 Конвенції для недопущення торгівлі людьми Держави мають створити відповідну систему правового регулювання та адміністративного реагування. Суд окремо відзначив, що у Палермському протоколі та Конвенції про заходи щодо протидії торгівлі людьми йдеться про необхідність вжиття **комплексного підходу** до вирішення проблеми торгівлі людьми, який об'єднує, крім заходів з покарання торгівців людьми, засоби попередження торгівлі людьми та захисту потер-

³⁸ *J. and Others v. Austria*, no. 58216/12, 17 January 2017, § 106.

³⁹ *S.M. v. Croatia*, no. 60561/14, 19 July 2018, §§ 58–59.

пілих від неї. Як впливає з положень цих двох угод, Держави, які їх уклали, усвідомлювали, що заходи з протидії торгівлі людьми можуть бути ефективними лише у разі, якщо вони застосовуються **в поєднанні між собою у всіх цих трьох напрямках**. Отже, обов'язок карати і притягувати винних у торгівлі людьми до відповідальності є лише одним з аспектів загального зобов'язання Держав-учасниць щодо подолання цієї проблеми. Насправді, коло позитивних зобов'язань, які впливають зі статті 4, має визначатися в цьому ширшому контексті⁴⁰.

⁴⁰ *Rantsev v. Cyprus and Russia*, no. 25965/04, 7 January 2010, § 285.

VII. Обов'язок запровадити належну нормативну базу і адміністративну практику

Обов'язок запровадити належну нормативно-правову базу дотримується Державою тоді, коли відповідні норми національного законодавства здатні забезпечити практичний та ефективний захист від поводження, забороненого статтею 4 Конвенції. Так, рабство і підневільний стан свого часу не були класифіковані як злочини за кримінальним законом Франції. Склади злочинів, передбачені статтями 225¹³ і 225¹⁴ Кримінального кодексу Франції, не охоплювали повною мірою дії, заборонені статтею 4 Конвенції, а стосувалися, зі значними обмеженнями, експлуатації праці та створення умов проживання і праці, не сумісних з людською гідністю. Тому в справах *Siliadin v. France* та *C.N. i V. v. France* Суд дійшов висновку, що чинне на той час кримінальне законодавство Франції не було здатне забезпечити реальний та ефективний захист заявниць від поводження, жертвами якого вони стали⁴¹.

Іншим прикладом відсутності належної нормативної бази для імплементації заборони рабства і примусової праці є ситуація, встановлена Судом у справі *C.N. v. United Kingdom*. Як зазначив Суд, замість того, щоб мати змогу розслідувати та карати за поводження, заборонене статтею 4 Конвенції, органи влади обмежувалися розслідуванням та покаранням за кримінальні злочини, які часто — але не обов'язково — супроводжують злочини, пов'язані з рабством, підневільним станом та примусовою чи обов'язковою працею. Жертви такого поводження, які не були жертвами одного з цих пов'язаних злочинів (зокрема, йшлося про «незаконне ввезення з метою експлуатації», на розслідуванні якого зосередилась поліція), залишилися без жодних засобів захисту. До того ж, Суд у цій справі по суті визнав необхідність криміналізації підневільної праці у домашньому господарстві як такої для виконання позитивних зобов'язань Держави за статтею 4 Конвенції. На

⁴¹ *Siliadin v. France*, no. 73316/01, 26 July 2005, §§ 142–148; *C.N. and V. v. France*, no. 67724/09, 11 October 2012, §§ 106–108.

думку Суду, саме з огляду на відсутність в законодавстві Великобританії конкретного злочину, пов'язаного з підневільною працею у домашньому господарстві, органи влади не змогли приділити належну увагу прихованим способам, за допомогою яких заявниця могла потрапити під контроль іншої особи. Суд зробив висновок, що розслідування скарг заявниці щодо підневільної праці в домашньому господарстві було неефективним через відсутність спеціального законодавства, яке б передбачало кримінальну відповідальність за таке поведіння⁴².

Проаналізувавши національне законодавство Кіпру, Європейський суд з прав людини у справі *Rantsev v. Cyprus and Russia* дійшов висновку, що в загальній системі правового регулювання, адміністративного реагування та імміграційної політики Кіпру був наявний цілий ряд слабких місць, які сприяли збільшенню напливу до Кіпру жінок — жертв торгівлі людьми. Наприклад, встановлений законодавством обов'язок роботодавців контролювати виконання артистками імміграційних зобов'язань заохочував власників і директорів кабаре розшукувати зниклих артисток, а обов'язок власників кабаре давати банківську гарантію покриття ними потенційних витрат на іммігранток ставив останніх в залежне становище. З огляду на це, Суд у своєму рішенні зазначив, що, хоча обов'язок роботодавців повідомляти органи влади про факт залишення артисткою своєї роботи є законним, оскільки дозволяє органам влади контролювати виконання іммігрантами імміграційних зобов'язань, відповідальність за забезпечення виконання таких зобов'язань та реагування у випадках їх невиконання має лежати на самих органах влади. Заходи, які заохочують власників і директорів кабаре розшукувати зниклих артисток або якимсь іншим чином брати на себе особисту відповідальність за поведінку артисток, є неприйнятними при оцінці їх у ширшому контексті питань, пов'язаних з торгівлею людьми, жертвами якої стають артистки на Кіпрі. Суд вважає, що практика, згідно з якою власники і директори кабаре повинні подавати банківську гарантію покриття потенційних витрат, що можуть бути понесені в майбутньому на потреби артисток, яких вони працевлаштували, викликає особливе занепокоєння. Подібне занепокоєння викликає й окрема боргова розписка, підписана стосовно пані Ранцевої, так само як і не пояснений висновок міграційної

⁴² *C.N. v. the United Kingdom*, no. 4239/08, 13 November 2012, §§ 76–77, 80–81.

служби поліції щодо того, що М.А. відповідає за пані Ранцеву і тому зобов'язаний приїхати й забрати її з відділення поліції⁴³. Отже, Суд вирішив, що порядок видачі віз «артисткам» на Кіпрі не забезпечував ефективного і практичного захисту пані Ранцевої від небезпеки стати жертвою торгівлі людьми і експлуатації⁴⁴, а навпаки — лише ускладнював правоохоронцям вжиття необхідних заходів з протидії торгівлі людьми⁴⁵.

⁴³ *Rantsev v. Cyprus and Russia*, no. 25965/04, 7 January 2010, § 292.

⁴⁴ Там само, § 293.

⁴⁵ Там само, § 291.

VIII. Обов'язок щодо захисту жертв

Як і статті 2 та 3 Конвенції, стаття 4 може за певних обставин вимагати від Держави вжиття оперативних заходів для захисту потерпілих або потенційних потерпілих від торгівлі людьми.

Для того щоб констатувати виникнення в певній ситуації тієї чи іншої справи позитивного зобов'язання вжити оперативних заходів, має бути доведений той факт, що органи влади знали або повинні були знати про певні обставини, які обумовлюють виникнення обґрунтованої підозри про те, що відповідна особа стала жертвою торгівлі людьми чи експлуатації або що їй загрожує реальна й безпосередня небезпека стати такою жертвою у значенні пункту «а» статті 3 Палермського протоколу та пункту «а» статті 4 Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми. У разі підтвердження зазначеного факту констатація порушення статті 4 Конвенції матиме місце, якщо органи влади не вжили відповідних заходів в межах своїх повноважень, щоб вивести особу з такої ситуації чи усунути небезпеку, яка загрожує їй⁴⁶.

Водночас, беручи до уваги труднощі, з якими пов'язані заходи з охорони правопорядку в сучасному суспільстві, та оперативність вибору, який має робитися з погляду пріоритетів і ресурсів, тлумачення зобов'язання вжити оперативних заходів має бути таким, що не покладає непосильний і непропорційний тягар на органи влади⁴⁷.

У своєму рішенні у справі *Chowdury and Others v. Greece* Суд, перевіряючи рівень обізнаності органів влади з обставинами, які могли породжувати обґрунтовані підозри в існуванні фактів торгівлі людьми, зазначив, що службовці поліційної дільниці в м. Амаліада, як видається, знали про відмову роботодавців виплачувати заробітну плату заявникам. З огляду на це, Суд посилається на свідчення одного зі співробітників поліції під час розгляду справи в суді асизів, який заявив, що певні робітники

⁴⁶ *Rantsev v. Cyprus and Russia*, no. 25965/04, 7 January 2010, § 286.

⁴⁷ *C.N. v. the United Kingdom*, no. 4239/08, 13 November 2012, § 68.

зверталися до цього відділку поліції, щоб подати скаргу на відмову роботодавців виплатити їм заробітну плату⁴⁸.

У згадуваній вище справі *Rantsev v. Cyprus and Russia* Суд вирішив, що при визначенні пропорційності того чи іншого позитивного зобов'язання у цій справі значущою обставиною є те, що Палермський протокол, підписаний як Кіпром, так і Росією, вимагає від кожної Держави докладати зусиль для забезпечення фізичної безпеки потерпілих від торгівлі людьми під час перебування на її території та впровадження комплексних заходів і програм, спрямованих на попередження і протидію торгівлі людьми. Крім того, Суд дійшов висновку, що Держави зобов'язані забезпечувати відповідну підготовку працівників правоохоронних органів та імміграційної служби⁴⁹. Така підготовка мала би, серед іншого, надати працівникам поліції навички, необхідні для того, щоб ефективно та вчасно розпізнавати обставини, які свідчать про те, що особа є потерпілою від торгівлі людьми, та надавати їй відповідну допомогу.

У цій справі Суд констатував порушення Кіпром позитивного зобов'язання вжити захисних заходів, з огляду на міркування, викладені нижче.

По-перше, як витікає з доповіді Омбудсмана 2003 року, від 1970-х років на Кіпрі існує серйозна проблема, пов'язана з примусовим залученням іноземних жінок до роботи в секс-індустрії. У доповіді також зазначається значне зростання потоку артисток з колишніх радянських республік після розпаду СРСР. Омбудсман акцентує увагу на тому, що розростання проблеми торгівлі людьми на Кіпрі є наслідком терпимого ставлення до неї з боку імміграційних органів. Комісар Ради Європи з прав людини у своїй доповіді 2006 року зазначив, що органам влади було відомо, що багато жінок, які прибувають до Кіпру за візами артисток, працюватимуть повіями. Отже, безсумнівно, органи влади Кіпру знали, що значна кількість іноземних жінок, особливо з колишнього СРСР, завербованих торговцями людьми, прибувають до Кіпру за візами артисток і після прибуття зазнають сексуальної експлуатації з боку власників і директорів кабаре.

⁴⁸ *Chowdury and Others v. Greece*, no. 21884/15, 30 March 2017, § 114.

⁴⁹ *Rantsev v. Cyprus and Russia*, no. 25965/04, 7 January 2010, § 287.

По-друге, Суд наголосив, що Ранцева забрав з відділку поліції міста Лімассол її роботодавця. Прибувши до відділку, він повідомив поліцейських, що Ранцева є громадянкою Росії і працює артисткою кабаре. Він пояснив, що вона приїхала на Кіпр нещодавно і раптово, без попередження, покинула роботу і надане їй житло. Він також передав їм її паспорт та інші документи.

Суд нагадав про зобов'язання, взяті на себе органами влади Кіпру в контексті Палермського протоколу, а згодом і відповідно до Конвенції про заходи щодо протидії торгівлі людьми, — забезпечувати належну підготовку фахівців відповідних служб, які повинні **вміти виявляти потенційних жертв від торгівлі людьми**. Зокрема, згідно зі статтею 10 Палермського протоколу, держави зобов'язані забезпечувати або посилювати підготовку працівників правоохоронних органів, імміграційної служби та інших відповідних посадових осіб у сфері попередження торгівлі людьми. На думку Суду, враховуючи загальний контекст існуючої на Кіпрі проблеми торгівлі людьми, співробітники поліції повинні були помітити достатньо ознак наявності обставин, що давали підстави для обґрунтованої підозри, що Ранцева стала жертвою торгівлі людьми чи експлуатації або що їй загрозувала реальна й безпосередня небезпека стати такою жертвою. Такі обставини породжували позитивне зобов'язання щодо проведення негайного розслідування і вжиття необхідних оперативних заходів із захисту Ранцевої.

Проте, як свідчать матеріали справи, коли Ранцева прибула до відділку, співробітники поліції навіть не допитали її, жодних пояснень від неї не відібрали, жодних додаткових перевірок обставин, що передували її появі у відділку поліції, не провели. Вони лише перевірили, чи значиться Ранцева у списку осіб, розшукуваних поліцією, і, не виявивши її у тому списку, зателефонували її роботодавцеві та попросили його повернутися і забрати її. Спочатку він відмовився це зробити, наполягаючи на її арешті, але після розмови з начальником погодився приїхати і забрати Ранцеву, що згодом і зробив.

Як зазначив Суд, дії поліції у цій справі мали цілий ряд недоліків. По-перше, не було проведено негайних перевірок для з'ясування, чи не стала Ранцева жертвою торгівлі людьми. По-друге, вони не відпустили її, а вирішили передати під нагляд її роботодавця. По-третє, не було докладено жодних зусиль для того, щоб дотримати положення закону та вжити будь-яких заходів для її захисту, передбачених відповідним законом. Суд дійшов

висновку, що внаслідок цих недоліків — за обставин, які давали підстави для обгрунтованої підозри про те, що Ранцева стала жертвою торгівлі людьми чи експлуатації, — органи влади Кіпру не вжили заходів з її захисту. Отже, мало місце порушення статті 4 Конвенції⁵⁰.

Що ж до позитивних зобов'язань Росії у цій справі, то суд дійшов висновку, що, хоча місцеві органи влади очевидно знали про загальну проблему вербування молодих жінок для залучення їх до роботи в секс-індустрії в іноземних державах, у матеріалах справи немає свідчень того, що їм були відомі обставини, які давали б підстави для обгрунтованої підозри, що перед від'їздом Ранцевої до Кіпру конкретно їй загрожувала реальна й безпосередня небезпека стати жертвою таких дій. Лише доведення факту існування загальної небезпеки для молодих жінок, які прибувають на Кіпр за візами артисток, недостатньо для того, щоб стверджувати про виникнення зобов'язання щодо вжиття негайних оперативних заходів. На цій підставі Суд дійшов висновку про відсутність порушення статті 4 Конвенції з боку органів влади Росії в частині зобов'язання щодо вжиття заходів захисту⁵¹.

Ситуація, коли позитивні зобов'язання були належним чином дотримані Державою, описана у справі *J. and Others v. Austria*. За обставинами цієї справи заявниці, громадянки Філіппін, яких роботодавці (громадяни ОАЕ) взяли із собою у відпустку до Австрії, звернулися до місцевої поліції по допомогу і заявили, що стали жертвами торгівлі людьми⁵². З моменту звернення до поліції їхні вимоги відразу були сприйняті серйозно, що є вкрай важливим для цілей статті 4 Конвенції, а їхній статус почали розглядати як статус (потенційних) жертв торгівлі людьми. Зокрема, з ними провели співбесіди спеціально підготовлені працівники поліції; їм було надано дозвіл на проживання та роботу, аби врегулювати їх перебування в Австрії; накладено заборону на розголошення їхніх персональних даних; надано підтримку з боку неурядової організації, яка фінансувалася Урядом і займалася наданням допомоги жертвам торгівлі людьми; надано адвоката для полегшення інтеграції в Австрії тощо. Зважаючи на це, Суд дійшов висновку, що правова й адміністративна база Австрії виявилася достатньою для захи-

⁵⁰ *Rantsev v. Cyprus and Russia*, no. 25965/04, 7 January 2010, §§ 294–298.

⁵¹ Там само, §§ 305–306.

⁵² *J. and Others v. Austria*, no. 58216/12, 17 January 2017, §§ 22–25.

сту прав заявниць, а органи влади вжили усіх заходів, яких можна було очікувати в цій ситуації. Тому органи влади виконали свій обов'язок ідентифікувати, захищати та підтримувати заявниць як (потенційних) жертв торгівлі людьми⁵³.

Іншим прикладом належного захисту та підтримки жертви поведіння, забороненого статтею 4 Конвенції, є справа *S.M. v. Croatia*. У своєму рішенні у цій справі Суд констатував, що, оскільки заявниця, яка стверджувала, що піддавалася сексуальній експлуатації з боку колишнього поліцейського, було надано статус жертви торгівлі людьми, з огляду на що вона отримала консультації від Хорватського Червоного Хреста і безоплатну правову допомогу від неурядової організації через фінансовану Державою програму, а також зважаючи на те, що обвинуваченого відразу ж видалили із зали суду на її прохання і вона свідчила за його відсутності, заявниці дійсно була надана необхідна допомога від Держави⁵⁴.

Аналогічних висновків дійшов Суд і у справі *T.I. and Others v. Greece*. Заявниці — 3 громадянки Російської Федерації — звернулися до правоохоронних органів із заявами, що вони стали жертвами торгівлі людьми. Національні органи влади Греції не залишилися байдужими. Одна із заявниць через два місяці після заяви отримала посвідку про право на проживання, а ще через 15 днів її було поміщено до притулку для осіб, потерпілих від торгівлі людьми. Дві інші заявниці через десять днів отримали статус потерпілих від торгівлі людьми. Після цього дію наказів про їх видворення було призупинено, вони отримали посвідки про право на проживання і їх також було поміщено до спеціалізованого притулку. На думку Суду, вказаних заходів було достатньо для того, щоб забезпечити належний захист заявниць⁵⁵.

Щодо позитивного обов'язку Держави запобігати торгівлі людьми, то, відповідно до Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми 2005 року, якою Суд послуговувався у справі *Chowdury and Others v. Greece*, цей обов'язок може бути втілений через профілактичні заходи, які включають заходи для посилення координації на національному рівні

⁵³ *J. and Others v. Austria*, no. 58216/12, 17 January 2017, §§ 110–111.

⁵⁴ *S.M. v. Croatia*, no. 60561/14, 19 July 2018, § 72.

⁵⁵ *T.I. and Others v. Greece*, no. 40311/10, 18 July 2019, §§ 147–152.

між різними органами щодо боротьби з торгівлею людьми та зменшення попиту, який сприяє всім формам експлуатації осіб, включаючи прикордонний контроль для виявлення торгівлі людьми⁵⁶. У цій справі органам влади Греції задовго до ситуації, що сталася 17 квітня 2013 року (охоронці відкрили вогонь по працівниках — нелегальних мігрантах з Бангладеш, які вимагали виплати заробітної плати, внаслідок чого було поранено 30 осіб), було відомо про те, що на полуничних полях Манолади працівники зазнають поводження, несумісного зі статтею 4 Конвенції. Про це свідчили повідомлення і статті у пресі, проведені у парламенті дебати, накази трьох міністрів (зайнятості, охорони здоров'я та внутрішніх справ), які передбачали проведення перевірок та підготовку документів, спрямованих на покращення становища мігрантів (але які так і не призвели до конкретних результатів), доповідь Омбудсмена, що попередив про цю ситуацію низку міністерств, відомств і прокуратуру. Зокрема, Омбудсман вказав, що трудові відносини між мігрантами та їхніми роботодавцями характеризуються неконтрольованою експлуатацією перших з боку останніх, що це нагадує промислову революцію, що ці відносини відзначаються фізичним і економічним домінуванням роботодавців і що держава повністю неактивна. Він рекомендував владі вжити низку заходів. Утім, як зазначив Суд, з боку влади спостерігались лише спорадичні реакції, які не забезпечили загального вирішення проблем трудових мігрантів в Маноладі. Отже, оперативні заходи, вжиті владою, не були достатніми для запобігання торгівлі людьми⁵⁷, а тому Суд дійшов висновку, що Греція порушила свої позитивні зобов'язання за статтею 4 Конвенції⁵⁸.

⁵⁶ *Chowdury and Others v. Greece*, no. 21884/15, 30 March 2017, § 110.

⁵⁷ Там само, §§ 111–113, 115.

⁵⁸ Там само, § 128.

ІХ. Обов'язок щодо ефективного розслідування та критерії ефективності

Одним із ключових позитивних зобов'язань Держави за статтею 4 Конвенції, без якого сама по собі заборона рабства і примусової праці залишилася б недієвою на практиці, є процесуальне зобов'язання (процедурний обов'язок) Держави провести розслідування за кожним ймовірним фактом такого поводження. Таке розслідування, як і розслідування за статтями 2 і 3 Конвенції, має бути **ефективним**⁵⁹.

Позитивне зобов'язання Держави проводити ефективне розслідування випадку поводження, забороненого статтею 4 Конвенції, розпочинає діяти з моменту доведення до відома органів влади такого факту⁶⁰. Виконання цього обов'язку не залежить від офіційної скарги потерпілої особи або її близького родича, а тому державні органи повинні діяти за власною ініціативою, щойно відповідна подія потрапила в їхнє поле зору⁶¹.

Ефективне розслідування має бути здатним призвести до виявлення та покарання осіб, відповідальних за вчинене. Утім це зобов'язання стосується обов'язку щодо вжиття заходів, а не результатів, які мають бути досягнуті⁶². Отже, цей процедурний обов'язок не варто тлумачити таким чином, аби органи влади зазнавали неможливого чи непропорційного навантаження⁶³.

Для того щоб розслідування було ефективним, воно має відповідати певним критеріям. Такі критерії ефективності розслідування початково були розроблені у практиці Суду за статтями 2 і 3 Конвенції, проте відповідні принципи є цілком застосовними і в контексті статті 4.

⁵⁹ *J. and Others v. Austria*, no. 58216/12, 17 January 2017, § 106.

⁶⁰ Там само, § 107.

⁶¹ *S.M. v. Croatia*, no. 60561/14, 19 July 2018, § 60; *Chowdury and Others v. Greece*, no. 21884/15, 30 March 2017, § 89; *Rantsev v. Cyprus and Russia*, no. 25965/04, 7 January 2010, § 288.

⁶² *Chowdury and Others v. Greece*, no. 21884/15, 30 March 2017, § 116.

⁶³ *J. and Others v. Austria*, no. 58216/12, 17 January 2017, § 107.

Типовий підхід Європейського суду з прав людини до визначення критеріїв ефективності розслідування поведження, забороненого статтею 4 Конвенції, був продемонстрований, наприклад, у рішенні у справі *Rantsev v. Cyprus and Russia*. Як зазначив Суд, для того щоб розслідування було ефективним, воно має бути незалежним від тих, хто причетний до подій у справі. Воно також має бути спроможним забезпечити встановлення винних осіб та їх покарання; це зобов'язання не щодо результату, а щодо **вжитих заходів**. У всіх випадках опосередковано вимагається забезпечення **негайності й достатньої оперативності** розслідування, але, у разі наявності можливості вивести особу з небезпечної ситуації, розслідування має здійснюватися в терміновому порядку. Потерпіла особа чи її близький родич мають бути залучені до відповідного провадження тією мірою, що необхідна для забезпечення їхніх законних інтересів⁶⁴.

Отже, з практики Суду за статтею 4 Конвенції можна вивести як мінімум 4 критерії ефективності розслідування:

- **незалежність** розслідування (ті, хто проводять розслідування, мають бути незалежними від тих, хто потенційно може бути причетний до відповідних подій, і неупередженими);
- **швидкість** розслідування (невідкладність початку розслідування, швидкість окремих процесуальних дій і розслідування в цілому, невідкладність дій у разі, якщо існує можливість вивести особу з небезпечної ситуації);
- **повнота** розслідування (обов'язок вжити всіх розумно доступних заходів для фіксації доказів злочину, розслідування щодо всіх елементів складу злочину, всіх епізодів і всіх потенційно причетних осіб);
- **прозорість** розслідування (залучення потерпілої особи / її близьких родичів до процесу розслідування тією мірою, що необхідна для забезпечення їхніх законних інтересів).

⁶⁴ *Rantsev v. Cyprus and Russia*, no. 25965/04, 7 January 2010, §§ 288; *S.M. v. Croatia*, no. 60561/14, 19 July 2018, § 60.

Яскравим прикладом, коли Суд визнав порушення Державою процедурного обов'язку щодо проведення ефективного розслідування, є справа **L.E. v. Greece**. У цій справі Суд дійшов висновку, що законні інтереси заявниці були порушені, оскільки 9 місяців, які знадобилися органам влади Греції для визнання її жертвою торгівлі людьми, зумовили продовження строку перебування заявниці під вартою і суттєво послабили заходи щодо надання їй підтримки й захисту з боку Держави. Суд також визнав незадовільними деякі аспекти самого провадження: опис матеріалів справи був неповним, а процедури попереднього розгляду і систематизації матеріалів справи відбувалися з істотними затримками, зокрема беручи до уваги той факт, що з моменту відкриття кримінальної справи проти осіб, які порушили права заявниці, і до моменту розгляду справи в суді минуло 4 роки і 8 місяців. І, нарешті, органи влади за час розслідування не вжили достатніх заходів для розшуку винуватої особи та притягнення її до юридичної відповідальності⁶⁵.

⁶⁵ *L.E. v. Greece*, no. 71545/12, 21 January 2016, §§ 77, 80–85.

Х. Межі дії процедурного обов'язку щодо ефективного розслідування

Процедурний обов'язок щодо проведення ефективного розслідування поширюється на етапи досудового розслідування, судового розгляду і призначення покарання.

Як свідчить практика Суду щодо статей 2 і 3 Конвенції, якою він по-слугується і при вирішенні справ за статтею 4 Конвенції, процедурні вимоги можуть виходити за рамки етапу досудового розслідування у ситуації, коли поведження, несумісне з положеннями Конвенції, застосовувалось агентами Держави та приватними особами. Якщо розслідування призвело до розгляду справи у національних судах, слід враховувати провадження в цілому, зокрема і стадію судового розгляду. Попри відсутність абсолютного зобов'язання стосовно винесення обвинувального або конкретного вироку щодо всіх обвинувачень, національні суди не повинні за жодних обставин допускати безкарність злочинів, які загрожують життю, фізичній і психічній недоторканності людини. Отже, Суд має перевірити, чи взагалі і якою мірою можна було вважати, що суди, дійшовши відповідного висновку, піддали справу ретельному розгляду згідно з вимогами статей 2 і 3 Конвенції, не порушуючи при цьому ефекту судового стримування і тієї ролі, яку суди повинні відігравати у запобіганні порушенням права на життя та у забороні жорстокого поведження. Те саме стосується контексту процесуальних зобов'язань, передбачених статтею 4 Конвенції⁶⁶.

Наприклад, у справі *T.I. and Others v. Greece* саме невинувдані затримки в процесі розгляду справи щодо торгівлі людьми з боку суду апеляційної інстанції стали одним із ключових аргументів, що спонукали Суд констатувати порушення статті 4 Конвенції в процесуальному аспекті⁶⁷.

Дії національного суду в контексті ефективності розслідування були предметом розгляду й у справі *S.M. v. Croatia*. У своєму рішенні Суд окремо відзначив, що національні суди відхилили свідчення заявниці як ненадійні,

⁶⁶ *S.M. v. Croatia*, no. 60561/14, 19 July 2018, §§ 59–60.

⁶⁷ *T.I. and Others v. Greece*, no. 40311/10, 18 July 2019, §§ 153–158.

оскільки вважали їх непослідовними, а також через те, що вона була невпевнена, зупинялась і вагалась. На думку Суду, національні суди не здійснили жодного оцінювання можливого впливу психологічної травми на здатність заявниці послідовно і чітко пов'язувати обставини її експлуатації. Враховуючи уразливість жертв сексуальних злочинів, Суд також визнав, що сама зустріч з Т.М. у залі суду могла негативно вплинути на заявницю, незважаючи на те, що Т.М. згодом вивели із зали суду⁶⁸.

Одним з елементів процедурного обов'язку щодо ефективного розслідування є належна кваліфікація злочину саме як торгівлі людьми та компенсація жертвам цього злочину. Наприклад, у справі *Chowdury and Others v. Greece* Суд зауважив, що суд асизів м. Патри виправдав обвинувачених у торгівлі людьми, встановивши, зокрема, що працівники не були абсолютно нездатні захистити себе і що їхня свобода пересування не була обмежена, бо вони могли вільно залишити місце праці. На думку Суду, суд асизів м. Патри обмежився вузьким тлумаченням поняття торгівлі людьми, спираючись на елементи, характерні для підневільного стану, щоб уникнути кваліфікування ситуації заявників як торгівлі людьми. Проте ситуація торгівлі людьми може мати місце і попри свободу пересування жертви⁶⁹.

Щодо компенсації, то Суд дійшов висновку, що рішення суду асизів про виплату особами, які вчинили щодо заявників правопорушення, компенсації в розмірі 1500 євро — тобто 43 євро на одного потерпілого працівника, — попри визнання їх винуватими в заподіянні тяжких тілесних ушкоджень, становить порушення пункту 2 статті 4 Конвенції через порушення Державою процедурного обов'язку гарантувати ефективне розслідування і судовий процес щодо випадків торгівлі людьми та примусової праці, на які скаржилися заявники. До того ж, Суд послався на положення статті 15 Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми, які зобов'язують Договірні держави, зокрема Грецію, передбачити у своєму законодавстві право жертв на отримання компенсації від осіб, які вчинили правопорушення, і вжити заходів, зокрема, для того, щоб створити фонд компенсації жертвам⁷⁰.

⁶⁸ *S.M. v. Croatia*, no. 60561/14, 19 July 2018, § 80.

⁶⁹ *Chowdury and Others v. Greece*, no. 21884/15, 30 March 2017, § 123.

⁷⁰ Там само, §§ 126–127.

XI. Повнота розслідування

Як зазначалося вище, ефективне розслідування має бути здатним призводити до виявлення та покарання винних осіб. Розслідування слід проводити якомога ретельніше і повніше, встановлюючи усі елементи складу злочину (починаючи з вербування жертв і закінчуючи експлуатацією), всі епізоди злочинної діяльності та всіх причетних осіб. Розслідування відповідатиме вимогам ефективності за критерієм повноти (ретельності), якщо органами влади були вжиті всі розумно доступні заходи для отримання доказів щодо інциденту⁷¹.

Суд у своїх рішеннях за статтею 4 Конвенції неодноразово вказував, що торгівля людьми часто не обмежується територією однієї держави. Якщо потерпілу особу транспортують з однієї країни в іншу, злочин фактично вчиняється в країні походження, будь-якій транзитній країні та країні призначення. Необхідні для ефективного розслідування докази та свідки можуть перебувати у кількох країнах. Зважаючи на транскордонний характер торгівлі людьми, впливає ще один обов'язок, пов'язаний з розслідуванням. На думку Суду, цілком логічною є вимога Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми встановлювати юрисдикцію Держави щодо будь-якого злочину, пов'язаного з торгівлею людьми, який вчинено на її території. До того ж, кожна Держава також зобов'язана у справах, пов'язаних з транскордонною торгівлею людьми, ефективно співпрацювати з відповідними органами інших Держав, зацікавлених у розслідуванні подій, які сталися поза межами їхніх територій. Цей обов'язок відповідає як завданню зі впровадження комплексного міжнародного підходу до вирішення проблеми торгівлі людьми у країнах походження, транзиту і призначення, так і міжнародним угодам про взаємну правову допомогу⁷².

Застосовуючи ці принципи у справі *Rantsev v. Cyprus and Russia* та оцінюючи дії органів влади Росії, Суд нагадав, що у справах щодо транскордонної торгівлі людьми злочини можуть мати місце як у країні походження, так і в країні призначення. Щодо цієї проблеми на Кіпрі Омбудсман

⁷¹ *J. and Others v. Austria*, no. 58216/12, 17 January 2017, § 107.

⁷² *Rantsev v. Cyprus and Russia*, no. 25965/04, 7 January 2010, § 289.

відзначила у своїй доповіді, що вербування жінок здійснювалося зазвичай кіпрськими агентами з працевлаштування артисток у взаємодії з агентами в інших країнах. Невжиття заходів з розслідування вербувального аспекту торгівлі людьми уможливує безкарність дій на важливій ділянці цього злочинного ланцюга. Зважаючи на це, Суд акцентував увагу на тому, що як у Палермському протоколі, так і в Конвенції про заходи щодо протидії торгівлі людьми чітко визначено, що торгівля людьми включає вербування жертв. Необхідність проведення повного та ефективного розслідування стверджуваних фактів торгівлі людьми, що зачіпає всі ділянки відповідного злочинного ланцюга (починаючи з вербування і закінчуючи експлуатацією), не підлягає сумніву. Отже, органи влади Росії були зобов'язані розслідувати ймовірність того, що окремі агенти з вербування жертв торгівлі людьми або мережі таких агентів, діючих у Росії, брали участь у вербуванні Ранцевої для відправлення її на Кіпр. Проте Суд зауважив, що органи влади Росії не розслідували обставини того, яким чином і де вербували потерпілу. Нічого не було зроблено для того, аби встановити осіб, причетних до її вербування, або виявити, яким чином здійснювалось її вербування. Оскільки саме вербування Ранцевої здійснювалось на території Росії, місцеві органи влади мали кращі можливості для проведення ефективного розслідування обставин її вербування. Якщо взяти до уваги факт загибелі потерпілої та породжену цим таємницю навколо обставин її від'їзду з Росії, непроведення такого розслідування видалося Суду ще серйознішим недоліком, ніж за менш трагічних обставин. З огляду на це, Суд встановив порушення Росією позитивного зобов'язання щодо проведення ефективного розслідування за статтею 4 Конвенції⁷³.

Стосовно розслідування, проведеного правоохоронними органами Кіпру, Суд вказав, що, з огляду на смерть доньки заявника — пані Ранцевої, це питання цілком поглинається процедурними обов'язками Кіпру за статтею 2 Конвенції (право на життя). Розглянувши скарги заявника у цій частині, Суд зазначив, що органами слідства так і не було усунуто численні протиріччя між показами свідків та висновками експертиз. Не було вжито жодних заходів для з'ясування того, чому потерпіла намагалася втекти з квартири, де вона перебувала перед смертю, та детальніше розібратися в по-

⁷³ *Rantsev v. Cyprus and Russia*, no. 25965/04, 7 January 2010, §§ 307–309.

діях, що передували її смерті. Суд звернув увагу, що ефективно розслідування обставин смерті Ранцевої на території Кіпру було неможливим без допиту двох свідків, що проживали на території Росії. Тому правоохоронні органи Кіпру були зобов'язані звернутися до колег з Російської Федерації в рамках чинних між двома державами механізмів надання правової допомоги з клопотанням щодо проведення слідчих дій. Однак цього так і не було зроблено. Ці недоліки проведеного на території Кіпру розслідування дали підстави Суду визнати порушення з боку Кіпру процесуального аспекту за статтею 2 Конвенції, з огляду на що Суд не вбачав необхідності в окремому розгляді скарги щодо порушення Кіпром процесуальної вимоги за статтею 4 Конвенції⁷⁴.

Отже, як впливає з юриспруденції Європейського суду з прав людини, співробітництво між Державами в розслідуванні злочинів торгівлі людьми, якщо воно необхідне для успішного завершення розслідування, є не опцією, а прямим обов'язком, невиконання якого становитиме порушення їхніх зобов'язань за Конвенцією. Таке співробітництво передбачає як розслідування усього ланцюга злочинних дій, що можуть мати місце на території кількох різних країн, так і звернення по допомогу до інших Держав з метою забезпечення ефективного розслідування злочинів, що мали місце на власній території.

⁷⁴ *Rantsev v. Cyprus and Russia*, no. 25965/04, 7 January 2010, §§ 236–237, 241–242, 299–300.

XII. Невідкладність початку і швидкість розслідування

Розслідування поведження, забороненого статтею 4 Конвенції, має розпочинатися органами влади невідкладно, шойно відповідний факт було доведено до їхнього відома. Як уже зазначалося вище, початок виконання цього обов'язку не залежить від офіційних скарг потерпілої особи чи її близьких — державні органи зобов'язані діяти за власною ініціативою⁷⁵.

Як свідчить практика Суду за статтями 2 і 3 Конвенції, яка так само є застосовною і в контексті статті 4, Суд, розглядаючи ефективність розслідування, оцінюватиме як швидкість проведення окремих процесуальних дій, так і оперативність розслідування в цілому, зокрема стадії судового розгляду. Додатковим критерієм, який перевірятиме Суд у контексті саме статті 4 Конвенції буде перевірка того, наскільки невідкладними були дії органів влади у разі, якщо існувала можливість виведення особи з небезпечної ситуації⁷⁶.

За обставинами справи *T.I. and Others v. Greece* дві заявниці звернулися до поліції зі скаргою на те, що їх змушували безоплатно танцювати стриптиз в барі. Третю заявницю було засуджено за заняття проституцією, після чого вона звернулася зі скаргою, що насправді її примушували до цього. Усі заявниці стверджували, що стали жертвами торгівлі людьми. Зокрема, вони зазначали, що 2003 року туристичні агенції звернулися від їхнього імені в консульство Греції в Москві із заявами про видачу їм віз. Вони стверджували, що працівники консульства були підкуплені російськими торговцями людьми, щоб заявниці могли отримати візи і їх можна було перевезти до Греції з метою сексуальної експлуатації. Працівники поліції розпочали три кримінальні розслідування: два щодо експлуатації заявниць у

⁷⁵ *S.M. v. Croatia*, no. 60561/14, 19 July 2018, § 60; *Chowdury and Others v. Greece*, no. 21884/15, 30 March 2017, § 89; *Rantsev v. Cyprus and Russia*, no. 25965/04, 7 January 2010, § 288.

⁷⁶ *J. and Others v. Austria*, no. 58216/12, 17 January 2017, § 107.

Греції і одне щодо злочинів, вчинених працівниками консульства на території Росії.

Оцінюючи ефективність розслідування у цій справі, Європейський суд з прав людини зазначив, що розслідування скарг однієї з трьох заявниць щодо того, що вона є потерпілою від торгівлі людьми, тривав 7 років і 9 місяців з моменту її першого звернення та завершився рішенням апеляційного суду 6 червня 2011 року. Незважаючи на швидкий початок розслідування та арешт усіх підозрюваних за 4 дні з моменту першої скарги, судовий розгляд розпочався лише через 2 роки й 4 місяці. В подальшому розгляд апеляційної скарги, поданої особами, засудженими за скаргою заявниці, тривав близько 5 років та 8 місяців. З огляду на це, Суд у своєму рішенні зазначив, що з плином часу неминуче розвивається кількість та якість доказів у справі, а продемонстрований надалі недостатній рівень старанності кидає тінь на добросовісність, з якою розпочиналося розслідування. Не досліджуючи інші стверджувані заявницею процесуальні порушення, Суд дійшов висновку, що наведених затримок достатньо для того, щоб підірвати загальну ефективність розслідування. Керуючись цими міркуваннями, Суд констатував порушення прав заявниці, гарантованих статтею 4 Конвенції в її процесуальному аспекті⁷⁷.

У тій самій справі розслідування за скаргами, поданими двома іншими заявницями щодо двох із трьох підозрюваних тривало загалом 9 років та 3 місяці. Більше року знадобилося працівникам поліції, щоби допитати за вказівкою прокурора двох свідків та направити йому звіт за результатами проведеної роботи. Розслідування щодо третьої підозрюваної особи взагалі було зупинене, оскільки місце її перебування так і не було встановлене працівниками поліції. Суд проаналізував, чи було вжито Державою достатніх заходів для розшуку підозрюваної особи, і зазначив, що, незважаючи на те, що працівники поліції практично від самого початку розслідування отримали від потерпілих відомості щодо адреси її проживання, їм знадобилося близько двох з половиною років, щоби перевірити, чи проживала вона за тією адресою. До того ж, як впливало з матеріалів, після того, як розслідування щодо третьої підозрюваної особи було зупинене через відсутність відомо-

⁷⁷ *T.I. and Others v. Greece*, no. 40311/10, 18 July 2019, §§ 154–158.

стей щодо місця її перебування, правоохоронними органами не було зроблено жодних намагань її розшукати. Вказаних фактів було достатньо для Суду, щоб констатувати порушення процесуального аспекту статті 4 Конвенції щодо двох цих заявниць⁷⁸.

Щодо розслідування можливих злочинів з боку працівників консульства Греції у Москві, Суд звернув увагу, що воно було розпочато зі значними затримками — через більш ніж 8 місяців з того часу, як про його вчинення було повідомлено прокурора. Близько трьох років знадобилося для проведення попереднього розслідування, що, на думку Суду, очевидно не відповідало складності справи. Внаслідок цього, ще до направлення провадження до суду, спливли строки притягнення відповідальних осіб до кримінальної відповідальності за деякі злочини: підроблення документів та їх використання. Вказані факти були розцінені Судом як такі, що спричинили порушення Грецією обов'язку щодо проведення ефективного розслідування за статтею 4 Конвенції⁷⁹.

⁷⁸ *T.I. and Others v. Greece*, no. 40311/10, 18 July 2019, §§ 159–162.

⁷⁹ Там само, §§ 164, 166–168.

XIII. Залучення потерпілої особи до процесу розслідування

Однією з вагомих обставин, що береться до уваги Судом при оцінці того, чи було ефективним розслідування фактів торгівлі людьми, є забезпечення ефективної участі самих потерпілих у процесі такого розслідування, зокрема на стадії судового розгляду. Участь потерпілих осіб або їхніх близьких у процесі розслідування має бути реалізована на практиці Державою тією мірою, що необхідна для забезпечення їхніх законних інтересів⁸⁰.

У рішенні у справі *T.I. and Others v. Greece* Суд зауважив, що заявниці, які стали жертвами торгівлі людьми, вказали адресу свого проживання у поданому ними цивільному позові про відшкодування збитків, заподіяних злочинцем. Проте суддя, який планував викликати заявниць для допиту, не скористався вказаною адресою. Натомість він звернувся до департаменту, що займався питаннями, пов'язаними з перебуванням у країні іноземців, із запитом щодо адреси заявниць. Йому надіслали декілька адрес, жодна з яких не була вірною. З огляду на це, заявниць так і не вдалося викликати для допиту. Вказані обставини дозволили Суду дійти висновку про порушення Грецією процедурного обов'язку щодо розслідування за статтею 4 Конвенції⁸¹.

Частину заявників у справі *Chowdury and Others v. Greece* не було допущено до національного провадження і вони не брали участь у розгляді справи в суді асизів через дії прокурора, який відхилив їхні скарги. Як зазначив Суд, з рішення прокурора від 4 серпня 2014 року випливає, що відхилення скарги заявників базувалося на міркуваннях, пов'язаних із заявленим нападом, зокрема на присутності заявників 17 квітня 2013 року на місці події і на питанні про те, чи в них стріляли і чи їх поранили. Ніщо в рішенні не вказувало, що прокурор дійсно розглянув аспект скарг заявників стосовно торгівлі людьми та примусової праці. Суд вказав, що, відхиливши прохання цієї групи заявників, зокрема, на тих підставах, що їхнє звернення

⁸⁰ *S.M. v. Croatia*, no. 60561/14, 19 July 2018, § 60.

⁸¹ *T.I. and Others v. Greece*, no. 40311/10, 18 July 2019, §§ 165, 167.

в поліцію було запізнiлим, прокурор проiгнорував нормативну базу, яка врегульовує питання у сферi протидiї торгiвлi людьми, зокрема статтю 13 Конвенцiї Ради Європи про заходи щодо протидiї торгiвлi людьми, яка передбачає «перiод вiдновлення i роздумiв» тривалiстю щонайменше тридцять днiв для того, щоб вiдповiдна особа могла вiдновитися i звiльнитися вiд впливу торгiвцiв i свiдомо прийняти рiшення про спiвпрацю з органами влади. Тому Суд вiдхилив заперечення Уряду i визнав порушення статтi 4 Конвенцiї на пiдставi процесуального зобов'язання щодо проведення ефективного розслiдування ситуацiї, що має ознаки торгiвлi людьми та примусової працi, на яку поскаржилися цi заявники⁸².

У згадуванiй ранiше справi *Rantsev v. Cyprus and Russia* Суд, розглядаючи скаргу за статтею 2 Конвенцiї (право на життя), взяв до уваги той факт, що заявника повiдомили про результати розслiдування зi значним запiзненням — через 15 мiсяцiв пiсля його завершення, а всi його клопотання щодо продовження розслiдування та надання йому безоплатної правової допомоги були проiгнорованi. Цi недолiки розслiдування дали пiдстави Суду визнати порушення з боку Кiпру статтi 2 Конвенцiї у процесуальному аспектi, з огляду на що Суд не бачив необхiдностi в окремому розглядi скарги про порушення Кiпром процесуальної вимоги статтi 4 Конвенцiї⁸³.

⁸² *Chowdury and Others v. Greece*, no. 21884/15, 30 March 2017, §§ 119, 121–122.

⁸³ *Rantsev v. Cyprus and Russia*, no. 25965/04, 7 January 2010, §§ 239–240, 300.

Підсумовуючи вищезазначене, слід ще раз наголосити, що розслідування за фактами, які охоплюються положеннями статті 4 Конвенції, має розпочинатися невідкладно, щойно працівникам правоохоронних органів стане з будь-яких джерел відомо про подібні факти, незалежно від наявності скарги потерпілої особи чи її родичів; таке розслідування повинно проводитися незалежним органом та забезпечувати участь в його перебігу потерпілих; в ході розслідування слід зробити усе необхідне для його успішного завершення, навіть якщо для цього необхідно задіяти механізми міжнародно-правової допомоги у кримінальних справах; розслідування (і судовий розгляд як його частина в контексті статті 4 Конвенції) — з урахуванням, звісно, складності справи — не має бути надто тривалим.

Перелік цитованих справ

1. *Siliadin v. France*, no. 73316/01, 26 July 2005.
2. *Rantsev v. Cyprus and Russia*, no. 25965/04, 7 January 2010.
3. *M. and Others v. Italy and Bulgaria*, no. 40020/03, 31 July 2012.
4. *C.N. and V. v. France*, no. 67724/09, 11 October 2012.
5. *C.N. v. the United Kingdom*, no. 4239/08, 13 November 2012.
6. *Chitos v. Greece*, no. 51637/12, 04 June 2015.
7. *L.E. v. Greece*, no. 71545/12, 21 January 2016.
8. *J. and Others v. Austria*, no. 58216/12, 17 January 2017.
9. *Chowdury and Others v. Greece*, no. 21884/15, 30 March 2017.
10. *Tibet Menteş and Others v. Turkey*, nos. 57818/10, 57822/10, 57825/10, 57827/10, 57829/10, 24 October 2017.
11. *S.M. v. Croatia*, no. 60561/14 19 July 2018 (не набуло чинності).
12. *T.I. and Others v. Greece*, no. 40311/10, 18 July 2019.

Науково-популярне видання

Касько В. В.

Практика Європейського суду з прав людини
за статтею 4 Конвенції про захист прав людини
і основоположних свобод

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 2,79

Наклад 500 прим. Зам. № 20-083

Видавець і виготовлювач “Видавництво “Фенікс”

Віддруковано на власному обладнанні

Св-во суб’єкта видавничої справи ДК № 271 від 07.12.2000 р.

03680, м. Київ, вул. Шутова, 13-Б

www.fenixprint.com.ua

1. 1. 1. 1. 1.

1. 1. 1. 1. 1.

1. 1. 1. 1. 1.

1. 1. 1. 1. 1.